

Zbigniew KLIMIUK

Mazowiecka Uczelnia Publiczna, Wydział Nauk Ekonomicznych i Informatyki, Płock, Polska

Specyficzna rola Polski w niemieckiej ekspansji gospodarczej w okresie międzywojennym (1918–1939). Porównanie z czterema rolniczymi krajami Europy Południowo-Wschodniej: Bułgarią, Jugosławią, Rumunią i Węgrami

Poland's Specific Role in Germany's Interwar (1918–1939) Economic Expansion. Comparison with Four Agricultural Countries of Southeastern Europe: Bulgaria, Yugoslavia, Romania, and Hungary

• **Abstrakt** •

Polska jako dostawca surowców i jako rynek zbytu dla gotowych towarów znajdowała się w okresie międzywojennym w strefie zainteresowań handlowych Niemiec. Istniały przesłanki dla korzystnej wymiany handlowej z Polską. Rynek polski i rynek niemiecki były w większym stopniu rynkami kompensacyjnymi niż konkurencyjnymi. Niemcy miały dodatni bilans w handlu produktami gotowymi, ujemny we wszystkich innych grupach. Polska przeciwnie, miała ujemny bilans w handlu wyrobami gotowymi, dodatni w zakresie artykułów spożywczych, zwierząt żywych, surowców i półfabrykatów. Na przeszkodzie szerokiemu rozwojowi stosunków gospodarczych polsko-niemieckich stały dążenia obydwu państw do zmiany struktury gospodarczej. Zasadniczy kierunek polityki rolnej Niemiec był sprzeczny z dążeniem Polski do zwiększenia eksportu rolnego do Niemiec, natomiast Polska, rozwijając swój przemysł, chciała go ochronić przed niemiecką ekspansją przemysłową. Wzajemna konkurencja

• **Abstract** •

Poland was in Germany's sphere of commercial interests as a supplier of raw materials and as a market for finished goods. There foundations for favorable trade exchange with Poland existed. The Polish and German markets were more compensating than competitive. Germany had a positive balance in finished goods trade and a deficit in all other groups. Poland, on the contrary, had a negative balance in finished goods trade and surpluses in trade in foodstuffs, live animals, raw materials and semi-finished goods. Both countries' aspirations to change the economic structure stood in the way of the broad development of Polish-German economic relations. The basic direction of Germany's agricultural policy was opposite to Poland's aspirations, the desire to expand Poland's agricultural exports to Germany, while Poland, by developing its industry, wanted to protect itself against German industrial expansion. Mutual competition existed in such areas of the economy as hard coal production, metallurgy and wood industry.

istniała w takich dziedzinach gospodarki jak produkcja węgla kamiennego, produkcja hutnicza i wyrobów przemysłu drzewnego. Pomimo tych sprzeczności obrotu z Rzeszą były najpoważniejszą pozycją w handlu zagranicznym Polski. Polska była tylko jednym z krajów tzw. biednej Europy (i to bynajmniej nie typowym), na który skierowała się niemiecka ekspansja towarowa. Najważniejszym obszarem ekspansji były cztery rolnicze kraje Europy Południowo-Wschodniej: Bułgaria, Jugosławia, Rumunia i Węgry. Zostały one w najwyższym stopniu poddane wpływowi Niemiec. Na skutek swojej mniejszej roli w produkcji zbóż i innych artykułów żywnościowych oraz surowców, jak również w rezultacie dużego spadku obrotów w czasie wojny celnej uzależnienie polskiego handlu zagranicznego od Niemiec (nawet po przyłączeniu Austrii) nie było tak duże jak w Bułgarii, Jugosławii czy na Węgrzech. Natomiast większą rolę odgrywała Polska jako kraj tranzytowy i „przedmurze kapitalizmu” na Wschodzie. Dlatego też zainteresowanie nią było z tego punktu widzenia bardzo duże, o czym może świadczyć fakt poważnych lokat kapitału niemieckiego.

Słowa kluczowe: gospodarka Niemiec hitlerowskich; niemiecka ekspansja gospodarcza; Polska jako dostawca surowców i jako rynek zbytu; stosunki handlowe; polityka handlowa; kraje Europy Południowo-Wschodniej; struktura gospodarcza; układy rozrachunkowe i płatnicze; handel zagraniczny Polski i Niemiec

Despite these contradictions, trade with the Reich occupied the most serious position in Poland's foreign trade. Poland was only one of the countries of so-called poor Europe (and by all means not a typical one), at which the German expansion of goods was directed. The most important area of the said expansion were four agricultural countries of Southeastern Europe: Bulgaria, Yugoslavia, Romania, and Hungary. All these countries found themselves under Germany's heavy influence. Thanks to Poland's smaller role in the production of cereals and other food products and raw materials, as well as a result of a large drop in turnover during the customs war with Germany, the dependence of Polish foreign trade on Germany (even after the latter annexed Austria) was not as high as in case of Bulgaria, Yugoslavia, or Hungary. Poland, however, played a more important role as a transit country and as a “bulwark of capitalism” in the East. Therefore it was the subject of significant interest, as evidenced by significant investments by the German capital.

Keywords: Economy of Nazi Germany; German economic expansion; Poland as a supplier of raw materials and as a market; trade relations; trade policy; countries of Southeastern Europe; economic structure; settlement and payment systems; foreign trade of Poland and Germany

Wstęp

Polska, jako dostawca surowców i jako rynek zbytu dla gotowych towarów, znajdowała się w okresie międzywojennym w strefie zainteresowań handlowych Rzeszy Niemieckiej. Istniały więc przesłanki dla korzystnej wymiany handlowej z Polską. Rynek polski i rynek niemiecki były w daleko większym stopniu rynkami kompensacyjnymi niż konkurencyjnymi. Niemcy miały dodatni bilans w handlu produktami gotowymi, ujemny we wszystkich innych grupach. Polska przeciwnie, miała ujemny bilans w handlu wyrobami gotowymi, dodatni w zakresie artykułów spożywczych, zwierząt żywych, surowców i półfabrykatów (Studnicki, 1928,

ss. 654–659). Uzupełniający charakter struktury gospodarczej Polski i Niemiec wysuwany był jako główny argument na rzecz ścisłej współpracy – argument słuszny z punktu widzenia międzynarodowego podziału pracy, lecz trudny do realizacji wobec politycznych i ekonomicznych sprzeczności istniejących między obu państwami (Bonnell, 1940). Na przeszkodzie szerokiemu rozwojowi stosunków gospodarczych polsko-niemieckich stały dążenia obydwu państw do zmiany struktury gospodarczej (Barkai, 1988). Zasadniczy kierunek polityki rolnej Niemiec był sprzeczny z dążeniem Polski do zwiększenia eksportu rolnego do Niemiec, natomiast Polska, rozwijając swój przemysł, chciała go ochronić przed niemiecką ekspansją przemysłową. Wzajemna konkurencja istniała w takich dziedzinach gospodarki jak produkcja węgla kamiennego, produkcja hutnicza i wyrobów przemysłu drzewnego (Studnicki, 1928, ss. 15–32). Pomimo tych sprzeczności obroty z Rzeszą były najpoważniejszą pozycją w handlu zagranicznym Polski. Chociaż udział Niemiec w naszym handlu zagranicznym systematycznie zmniejszał się (na skutek wojny celnej, protekcjonizmu agrarnego w Niemczech oraz trudności dewizowych Rzeszy), to pozostawał ciągle wysoki (Ratyńska, 1968, ss. 42–56).

Polityka handlu zagranicznego Niemiec hitlerowskich opierała się w ramach gospodarki dewizowej na utrzymaniu równowagi podaży i popytu na zagraniczne dobra i środki płatnicze (Wagemann, 1937). Datująca się od 1931 r. kontrola obrotu płatniczego związana była z ograniczeniami dewizowymi i częściową reglamentacją importu. We wrześniu 1934 r. wprowadzono w życie całkowitą kontrolę dewiz ześrodkowanych centralnie w Banku Rzeszy, poddając ścisłej kontroli cały import i eksport towarów (Sommer, 1935). „Nowy Plan” doprowadził w konsekwencji do zawarcia szeregu umów rozrachunkowych i płatniczych, kierowanych według zasady ścisłego dopasowania importu do eksportu. Dużą część tych umów zawarto z konieczności, w związku z istniejącym zadłużeniem zagranicznym z tytułu poprzednich zobowiązań fiskalnych. Przyczyniło się to, poprzez zwiększenie eksportu, do poważnego spadku długów zagranicznych i odciążenia nacisku na niemiecki bilans płatniczy. System clearingowy nie zdołał jednak poprawić sytuacji dewizowej Niemiec, nie mogąc przeciwdziałać tworzeniu się ich nowego zadłużenia towarowego. Umowa płatnicza, zawarta w końcu 1934 r. z Wielką Brytanią, okazała się w praktyce efektywną formą zabezpieczenia niemieckich nadwyżek eksportowych i dała początek szeregowi umów płatniczych nowego typu zawartych z krajami silnymi pod względem dewizowym. Umowy te gwarantowały wypłaty w obrocie towarowym z obu stron w dewizach gotówkowych, przy zapewnieniu nadwyżki „wolnych dewiz” dla strony niemieckiej. Podążały one w kierunku odciążenia niemieckiego bilansu płatniczego, kładąc tamę nadmiernemu importowi towarów z zagranicy. W obrocie z krajami, z którymi nie

były zawarte umowy rozrachunkowe, niemiecki handel zagraniczny odbywał się w ramach prywatnych transakcji kompensacyjnych, związanych bezpośrednio i warunkujących bezgotówkową wymianę towarów. System ten, wykazujący szkodliwe efekty uboczne, został z czasem przebudowany i poprzez wprowadzenie ASKI-rozrachunku (w obrocie z krajami Ameryki Łacińskiej) został włączony do państwowego handlowo-umownego obrotu rozrachunkowego (Biuletyn, 1938). Metody, jakimi posługiwała się niemiecka polityka handlu zagranicznego w zdobywaniu rynków zagranicznych w ramach istniejących układów rozrachunkowych i płatniczych, były specyficzne dla niemieckich działań, zmierzających do gospodarczego i politycznego uzależnienia obszarów surowcowych i rolniczych. Ponieważ Niemcy nie mogli się wyrzec uczestnictwa w międzynarodowej wymianie dóbr, ze względu na niepowodzenie prób autarkicznych (kontynuując myśl Muellera) przygotowywały się w obronie rzekomej swojej wolności politycznej do militarnego podboju Europy, a poczynając od 1937/38 r. do prób gospodarczego uzależnienia obszarów Europy Południowo-Wschodniej.

Niniejszy tekst analizuje polsko-niemieckie stosunki gospodarcze na tle pozostałych krajów Europy Środkowo-Południowej. Tezę opracowania można sformułować następująco: Polska była jednym z krajów tzw. biednej Europy o charakterze rolniczo-surowcowym, lecz mającą relatywnie małe znaczenie w światowej produkcji i handlu (Glass, 1928, ss. 373–377). Podobnie jak inne kraje tego obszaru była przedmiotem wpływów politycznych i ekspansji towarowej Niemiec hitlerowskich, które – pokonane w I wojnie światowej o nowy podział świata – wykorzystywały te kraje jako swoje zaplecze surowcowo-żywnościowe oraz rynek zbytu dla towarów przemysłowych drogą całego szeregu układów clearingowych opartych na wysokich niemieckich cenach (Grabska, 1964). Na skutek swojej mniejszej roli w produkcji zbóż i innych artykułów żywnościowych oraz surowców, jak również w rezultacie dużego spadku obrotów w czasie wojny celnej uzależnienie polskiego handlu zagranicznego od Niemiec (nawet po przyłączeniu Austrii) nie było tak duże jak w Bułgarii, Jugosławii czy na Węgrzech (Kofman, 1992). Natomiast większą rolę odgrywała Polska jako kraj tranzytowy i „przedmurze kapitalizmu” na Wschodzie. Dlatego też zainteresowanie nią było z tego punktu widzenia bardzo duże, o czym może świadczyć fakt poważnych lokat kapitału niemieckiego.

Obroty towarowe Polski z Niemcami

W latach 1933–1937 Niemcy utrzymywały się na pierwszym miejscu w imporcie do Polski, a na drugim miejscu w jej eksporcie (za Wielką Brytanią). W 1938 r. wysunęły się także w polskim eksporcie na pierwsze miejsce, zajmując dominujące stanowisko zarówno w imporcie, jak i w eksporcie. Udział Niemiec w obrotach Polski spadł w eksporcie z 50,6% w 1923 r. do 14,2% w 1936 r. i w imporcie z 43,6% w 1923 r. również do 14,2% w 1936 r. W 1938 r. udział Niemiec w naszym handlu zagranicznym gwałtownie wzrósł do 23% w imporcie i do 24,1% w eksporcie (Eicke, 1938). Kosztem spadku udziału Niemiec w obrotach towarowych polskiego handlu zagranicznego nastąpił wzrost udziału innych krajów, szczególnie Wielkiej Brytanii, Austrii i Czechosłowacji.

Tabela 1. Udział Niemiec w handlu zagranicznym Polski w latach 1923–1938 (w %)

Rok	Import	Eksport
1923	43,6	50,6
1924	34,3	42,4
1925	31,0	43,2
1926	23,6	25,3
1927	25,5	32,0
1928	26,8	34,2
1929	27,3	31,2
1930	26,9	25,7
1931	24,4	16,8
1932	20,1	16,2
1933	17,6	17,5
1934	13,6	16,5
1935	14,7	15,1
1936	14,2	14,2
1937	19,1	14,5
1938	23,0	24,1

Źródło: *Rocznik Handlu Zagranicznego Rzeczypospolitej Polskiej i W.M. Gdańska*, 1929–1938.

Znaczenie Niemiec dla polskiej gospodarki było dużo większe niż Polski dla niemieckiej gospodarki. Udział Polski w handlu zagranicznym Niemiec przedstawia poniższa tabela.

Tabela 2. Udział Polski w handlu zagranicznym Niemiec w latach 1924–1938 (w %)

Rok	Import z Polski	Eksport do Polski
1924	5,0	6,0
1925	3,7	4,5
1926	3,0	2,5
1927	–	–
1928	2,6	4,1
1929	2,8	3,1
1930	2,6	2,8
1931	2,0	2,0
1932	1,8	1,6
1933	1,8	1,7
1934	1,7	1,3
1935	1,8	1,5
1936	1,8	1,5
1937	1,7	1,6
1938	2,1	2,2

Źródło: MRS, 1939, s. 164.

Przed rozpoczęciem wojny celnej polsko-niemieckiej udział Polski w imporcie niemieckim wynosił 5%, w eksporcie 6%, natomiast w 1934 r. odpowiednie liczby wynosiły 1,7% i 1,3%. Nastąpił większy spadek udziału Polski w eksporcie niemieckim niż w imporcie. Większy poza tym udział Polska miała w handlu zagranicznym Niemiec w imporcie niż w eksporcie. Polska była dla Niemiec podobnym partnerem handlowym jak Holandia i północne kraje europejskie (Brune, 1934, s. 67). Wymiana z tymi krajami polegała, tak jak w obrotach z Polską, na eksporcie przez Niemcy towarów gotowych i imporcie przez Rzeszę uszlachetniających produktów rolniczych.

Tabela 3. Obroty handlowe polsko-niemieckie w latach 1928–1938

Rok	Import		Eksport	
	q	tys. zł	q	tys. zł
1922	32.898.022	312.413	61.184.047	324.321
1923	22.963.089	488.996	118.056.527	604.624
1924	13.316.901	506.269	90.165.302	536.125

Tab. 3 – cd.

Rok	Import		Eksport	
	q	tys. zł	q	tys. zł
1925	19.089.191	504.933	58.548.264	544.839
1926	13.613.256	366.084	39.093.149	572.450
1927	19.777.347	736.712	53.718.764	804.706
1928	22.625.115	903.122	47.039.781	858.761
1929	21.946.665	850.408	39.694.737	877.122
1930	17.331.139	605.755	29.411.710	626.626
1931	13.461.699	359.226	12.725.217	315.299
1932	8.279.058	173.119	8.637.657	175.903
1933	9.485.475	145.903	10.997.492	167.790
1934	11.150.104	108.471	12.712.844	161.596
1935	10.765.235	123.909	11.545.701	139.907
1936	12.284.768	142.885	7.910.096	145.333
1937*	10.744.173	240.004	7.447.251	231.686
1938*	10.000.618	299.366	20.443.070	285.812

* łącznie z Austrią.

Źródło: *Roczniki Handlu Zagranicznego Rzeczypospolitej Polskiej i W.M. Gdańska, 1933–1938.*

Wskaźniki wymiany handlowej polsko-niemieckiej przedstawiały się następująco:

Tabela 4. Wskaźniki wzrostu obrotów handlowych polsko-niemieckich w latach 1934–1938

Rok	1928 = 100		1933 = 100
	Import	Eksport	Import
1934	12,0	18,8	74
1935	13,7	16,3	84
1936	15,8	16,9	97
1937	26,6	26,9	164
1938	33,1	33,3	205

Źródło: obliczenia własne na podstawie danych zawartych w tabeli 3.

Z danych zawartych w tabelach wynika, że handel Polski z Niemcami skurczył się ogromnie, spadając w 1934 r. do poziomu 12% wartości importu w 1928 r.

(kiedy to obroty były największe) oraz do 18,8% wartości eksportu. Najniższą wartość w ciągu całego dwudziestolecia międzywojennego miały obroty w 1934 r. Wprawdzie od 1934 r. rozmiary wzajemnego handlu powiększały się systematycznie, lecz nigdy nie osiągnęły poziomu z 1928 r. i wynosiły zaledwie 33% wartości obrotów z tego roku (zarówno po stronie importu, jak i eksportu; Miduch, 1929, s. 3).

W 1934 r., tj. w pierwszym roku unormowanych stosunków handlowych między obydwojoma krajami, eksport do Niemiec wykazał procentowo mniejszy spadek w stosunku do 1933 r. niż import z Niemiec. Wskaźnik eksportu do Niemiec wynosił 96, importu zaś 74. Poczynając od 1935 r., wzajemne obroty zwiększyły się, przy czym o wiele szybciej zwiększał się import z Niemiec niż polski eksport do tego kraju. W 1938 r., kiedy wymiana była wybitnie (w stosunku do 1933 r.) ożywiona, wskaźnik importu do Polski wynosił 205, a dla eksportu do Niemiec 170,3, czyli import z Rzeszy w latach 1934–38 wzrósł prawie 3-krotnie, natomiast eksport do Rzeszy niecałe 2 razy. Dodatkowo saldo bilansu handlowego, które w 1934 r. wynosiło 53 185 tys. zł, pogarszało się z roku na rok, przekształcając się w ujemne w 1937 r. W 1937 r. ujemne saldo wynosiło 9147 tys. zł, a w 1938 r. już 13 554 tys. zł. Pogarszanie się salda w obrotach z Niemcami było wynikiem szybszego wzrostu importu z Niemiec niż eksportu.

Pomimo zniesienia stanu wojny celnej pomiędzy Polską i Niemcami wzrost obrotów w 1934 r. był nieznaczny. Niewielki wzrost polskiego eksportu, jaki nastąpił w tym roku, dotyczył wyłącznie drewna (Łychowski, 1934, s. 883). Eksport z Polski do Niemiec nie mógł się bardziej powiększyć ze względu na trudności dewizowe Niemiec (w 1934 r. saldo bilansu handlowego było silnie ujemne; W., 1935, 1584). Rząd niemiecki ograniczył przydziały dewiz swoim importerom. Z tej przyczyny liczne dostawy polskich eksporterów pozostały na tzw. zamrożonych kredytach, co można stwierdzić, porównując wielkość eksportu wyrażoną ilościowo z wielkością wyrażoną wartościowo. Wolumen eksportu powiększył się w porównaniu z 1933 r., a wartość eksportu spadła. W 1935 r. sytuacja ta pogorszyła się, gdyż spadek wartościowy eksportu w stosunku do 1933 r. był jeszcze większy. Możliwości zwiększenia naszego eksportu były ograniczone także z tego powodu, iż polski eksport hodowlany niezmiernie utrudniały niemieckie rygorystyczne przepisy weterynaryjne (*Eksport*, 1934, s. 375). Natomiast eksport niemiecki natrafiał w Polsce na wysokie ochronne cła autonomiczne, wprowadzone w 1933 r. i obowiązujące po zniesieniu ceł bojowych.

Podpisanie umowy kompensacyjnej w październiku 1934 r., która zawierała kontyngenty i zniżki celne dla ułatwienia wzajemnych obrotów, nie przyniosło spodziewanego rozszerzenia handlu polsko-niemieckiego. Niemcy nie mogły wykorzystać wielu kontyngentów towarowych, ponieważ na niektóre niemieckie

towary nie było w Polsce zapotrzebowania lub spotykały się one z konkurencją towarów innych krajów, które otrzymały od Polski zniżki celne (np. towary czeskie; Seraphim, 1935, s. 70). Reasumując, w 1934 r. w wymianie polsko-niemieckiej nie obowiązywały już wprawdzie żadne specjalne utrudnienia, ale też nie istniały żadne specjalne ułatwienia.

Udzielenie wzajemnej K.N.U. w dziedzinie celnej umowie gospodarczej z marca 1935 r. pozwoliło Niemcom na niewielkie zwiększenie eksportu do Polski. Naszemu krajowi uzyskanie K.N.U. nie przyniosło jednak wielu korzyści. Zwiększenie obrotów w 1935 r. nastąpiło więc głównie po stronie importu do Polski. Dopiero jednak zawarcie umowy w lutym 1937 r. przyczyniło się do znacznego zwiększenia wzajemnych obrotów. Umowa ta miała na celu urealnienie wykonania planu importu z Niemiec, do którego poziomu stale dostosowywano wielkość eksportu do Niemiec. Wzrost obrotów spowodowany był też w znacznej mierze przez zwiększenie dostaw dóbr inwestycyjnych z Niemiec, pokrywających rosnące zapotrzebowanie przemysłowego się kraju. Obroty w 1937 r. przekroczyły zarówno po stronie importu, jak i eksportu zaplanowany w umowie poziom 176 mln zł.

Stosunkowo silny wzrost obrotów z Niemcami nastąpił w 1938 r. Istniały trzy przyczyny tego trendu:

- 1) przyłączenie do Rzeszy Austrii, z którą handel był dość rozwinięty;
- 2) silny wzrost importu do Polski maszyn, aparatów oraz środków transportowych z jednej strony, a z drugiej wzrost importu do Niemiec spowodowany zwiększeniem zapotrzebowania wojskowego oraz popytu na artykuły spożywcze, surowce i półfabrykaty w związku z realizacją programu „Arbeitsbeschaffung”;
- 3) wobec spadku obrotów z krajami pozaeuropejskimi rząd polski zdecydował się na zwiększenie wymiany towarowej z Rzeszą Niemiecką. Zmniejszenie obrotów z krajami innych kontynentów nastąpiło pod wpływem światowej recesji gospodarczej w 1938 r.

Na rok przed rozpoczęciem przez Niemcy hitlerowskie II wojny światowej, wymiana towarowa z Rzeszą rozszerzyła się do takich rozmiarów, iż zwiększyła znacznie stopień uzależnienia polskiej gospodarki od silnego i niebezpiecznego sąsiada. Import z Niemiec osiągnął w 1938 r. wartość 299 mln zł, polski eksport zaś 286 mln zł, co stanowiło 23% naszego importu oraz 24% eksportu. W porównaniu z 1934 r. obroty Polski z Niemcami w 1938 r. wzrosły dwukrotnie.

Struktura towarowa obrotów polsko-niemieckich

Struktura ta odpowiadała w zupełności schematowi wymiany towarowej kraju wysoko uprzemysłowionego z krajem rolniczo-surowcowym. Niemcy eksportowały do Polski gotowe wyroby przemysłowe, natomiast Polska wywoziła do Niemiec produkty rolnicze, surowce oraz półfabrykaty. Eksport Polski do Niemiec miał strukturę mało zróżnicowaną; eksportowaliśmy towary ciężkie, o małej wartości jednostkowej. Przywożone z Niemiec wyroby gotowe miały nomenklaturę bardzo rozbudowaną i dużą wartość jednostkową. Przedmiotem polskiego eksportu do Niemiec były głównie następujące towary: drewno i wyroby z drewna, jaja, masło, gęsi, spirytus, trzoda chlewna, mięso, cynk, żelazo i stal oraz wyroby z nich, przetwory naftowe, żyto, jęczmień, groch, fasola itd. Natomiast przywoziliśmy z Niemiec różnego rodzaju maszyny, aparaty, narzędzia, sprzęt elektrotechniczny, przetwory chemiczne i farmaceutyczne, farby, lakiery, papier i wyroby z niego, żelazo i stal, rudy, żużle i popioły, przędze i niedoprzęd, skóry surowe i wyprawione itd. Wielkość wzajemnego handlu poszczególnymi rodzajami towarów zmieniała się w miarę rozwoju stosunków umownych między Polską i Niemcami oraz w zależności od sytuacji gospodarczej obu kontrahentów.

Tabela 5. Handel ważniejszymi towarami w obrotach Polski z Niemcami w latach 1934–1938 (w mln zł)

Rok	1934	1935	1936	1937	1938
Import	108,5	165,9	142,9	240,8*	299,4*
Maszyny, aparaty, sprzęt elektrotechniczny	19,8	26,4	34,5	56,4	114,5
Przetwory chemiczne i farmaceutyczne, farby	14,6	14,4	19,7	21,0	26,2
Środki transportu	1,8	2,4	10,4	16,0	23,5
Papier i wyroby	9,6	9,6	8,1	9,2	11,2
Żelazo i stal	4,8	5,8	7,1	5,6	7,1
Żelastwo	2,2	5,6	4,2	0,4	1,7
Rudy, żużle, popioły	6,5	6,0	4,0	2,5	9,8
Przędza, niedoprzęd	4,2	3,6	3,8	3,8	8,0
Narzędzia	2,0	2,2	2,8	3,6	8,1
Wyroby włókiennicze	1,9	1,7	2,1	2,7	1,8

Tab. 5 – cd.

Rok	1934	1935	1936	1937	1938
Eksport	161,6	139,9	145,3	173,0	285,8
Drewno i wyroby	28,8	26,9	30,6	36,0	50,5
Cynk i pył cynkowy	17,0	8,8	10,9	12,2	14,6
Mięso	0,2	3,2	10,7	20,0	28,3
Żelazo i stal	4,2	6,9	10,1	5,1	6,8
Trzoda chlewna	4,3	1,8	9,3	10,3	39,1
Blacha żelazna, stalowa	7,4	7,3	6,2	5,6	6,6
Benzol	5,1	5,6	5,4	6,8	7,5
Żyto	9,1	19,8	4,9	5,3	7,8
Gęsi	3,3	1,3	4,1	5,2	6,1
Szyny kolejowe	1,1	3,1	3,4	1,7	1,2
Spirytus	–	3,3	3,2	5,6	3,7
Nasiona	6,0	2,6	2,8	2,3	3,1
Środki transportowe	2,2	2,3	2,5	0,8	3,2
Jaja	0,2	0,0	2,4	3,8	7,2
Groch, fasola	2,5	2,4	2,0	2,9	3,0
Nawozy	2,1	2,9	1,9	2,2	2,1
Maszyny, aparaty, sprzęt elektrotechniczny	1,5	1,3	1,9	2,3	2,3
Masło	4,6	1,5	5,7	5,6	6,1
Jęczmień	–	0,8	1,5	2,9	4,2
Węgiel	–	–	0,5	16,0	20,3

* łącznie z Austrią.

Źródło: MRS, 1934–1939.

W imporcie z Niemiec najważniejszą pozycję zajmowały maszyny, aparaty oraz sprzęt elektrotechniczny. Import tych towarów wykazywał największą dynamikę wzrostu, w 1938 r. wzrósł prawie 6-krotnie w porównaniu z 1934 r. (z 19,8 mln zł do 114,5 mln zł). Szybki był także wzrost importu środków transportu, w latach 1934–1938 o 61% (z 14,6 mln zł w 1934 r. do 23,5 mln zł w 1938 r.) Na zwiększenie importu z Niemiec środków produkcji oraz środków transportu wpłynął rozwój polskiego przemysłu wraz z poprawą koniunktury na świecie i w kraju.

Wzrastał też systematycznie import przetworów chemicznych i farmaceutycznych oraz farb. Import ten zwiększył się w omawianym okresie prawie dwukrot-

nie. W 1934 r. import chemikaliów wynosił 14,6 mln zł, natomiast w 1938 r. – 26,2 mln zł. Niemiecki przemysł chemiczny w wysokim stopniu opanował polski rynek. Konkurencja niemieckich wyrobów chemicznych uniemożliwiła dynamiczniejszy rozwój polskiego przemysłu chemicznego, mimo że posiadał on w kraju prawie wszystkie niezbędne surowce i dobre warunki naturalne. Ważną pozycję naszego importu z Niemiec stanowił papier i wyroby papiernicze. Import tych artykułów (wprawdzie niewiele) zwiększył się w latach 1934–1938, ale utrzymywał się na dość wysokim poziomie (9–10 mln zł). Surowcem dla niemieckiego przemysłu papierniczego było głównie nieobrobione drewno pochodzące z Polski.

Przywoziliśmy z Niemiec również przędzę i niedoprzęd dla naszego dość dobrze rozwiniętego przemysłu włókienniczego. Import ten kształtował się w latach 1934–1938 mniej więcej na tym samym poziomie, chociaż w 1936 r. nastąpił jego dwukrotny wzrost (do 8 mln zł). Miało to związek ze zwiększonym popytem ludności na odzież (wzrost zarobków) oraz z wojennymi przygotowaniem (umundurowanie wojska). Import narzędzi zwiększał się dość wolno, osiągając jednak w 1938 r. stosunkowo wysoką wartość, tj. 8,1 mln zł. Lekki wzrost wykazywał także import żelaza i stali, natomiast zdecydowanie spadł import złomu (niemiecki przemysł zbrojeniowy bardzo potrzebował tego surowca).

O ile import do Polski większości towarów niemieckich systematycznie rósł, to eksport polskich towarów do Niemiec podlegał mniejszym lub większym wahanom. Analizując dynamikę eksportu ważniejszych polskich towarów, należy stwierdzić, że w 1935 r. eksport we wszystkich niemal grupach towarowych znacznie się zmniejszył. Przyczyną dość silnego spadku eksportu w tym roku było (jak wiadomo) ograniczenie przydziału dewiz dla niemieckich importerów. Najważniejszą grupę towarów naszego eksportu stanowiło drewno i wyroby z drewna. Podpisanie umowy handlowej polsko-niemieckiej w marcu 1934 r. nie otworzyło przed Polską możliwości eksportowych sprzed wojny celnej lub z okresu prowizorycznych umów drzewnych w latach 1927–1929 (Gostkiewicz, 1935). Pod kątem samowystarczalności Niemcy ustanowiły wysokie cła autonomiczne, których zadaniem było ułatwienie importu surowców, ale jednocześnie utrudnienie importu drewna obrobionego i wyrobów z drewna (*Możliwości eksportu*, 1934, 1). Polska eksportowała więc głównie drewno surowe, wyroby z drewna wywoziła w niewielkich ilościach, ale za to wysokowartościowe asortymenty (Rzepecki, 1930, ss. 2–23). Inną przeszkodą, na jaką natrafiało polskie drewno na rynku niemieckim, była konkurencja drewna z ZSRR. Eksport drewna do Niemiec wzrastał z roku na rok, gdyż chłonność rynku niemieckiego stale się zwiększała (rozwój budownictwa).

Największą dynamikę wzrostu wykazywał eksport mięsa. W 1934 r. wywóz mięsa był minimalny (200 tys. zł), a w 1938 r. wartość eksportu tego artykułu wy-

nosiła aż 28,3 mln zł. W 1938 r. mięso zajmowało trzecią pozycję (pod względem wartości eksportu) w naszym eksporcie do Niemiec. Na drugim miejscu uplasowała się trzoda chlewna, z wartością wynoszącą 39 mln zł. Było to wynikiem wzrostu eksportu dzięki specjalnym nadkontyngentom wywozu do Austrii uruchomionym po „Anschlussie” oraz zwiększonym dostawom do Niemiec. Duże znaczenie dla polskiego eksportu miały poza tym takie artykuły rolnicze jak masło, jaja, gęsi, spirytus, nasiona. Dla tych towarów zostały ustalone kontyngenty eksportowe w umowach z marca 1934 r. oraz z lutego 1937 r.

Szybki wzrost eksportu nastąpił w zakresie jaj. W 1934 r. wartość eksportu jaj wynosiła zaledwie 200 tys. zł, a w 1938 r. już 7,2 mln zł. Systematycznie rósł eksport gęsi, który zwiększył się w latach 1934–1938 prawie dwa razy (w 1934 r. – 3,3 mln zł, a w 1938 r. – 6,1 mln zł). Mniej więcej na jednakowym poziomie w ciągu całego analizowanego okresu utrzymywał się eksport masła i wynosił 5–6 mln zł. Kwoty wywozu spirytusu także prawie nie podlegały zmianom (3,3 mln zł w 1935 r. i 3,7 mln zł w 1938 r.). Podobnie większym zmianom nie ulegał eksport grochu i fasoli (2,5 mln zł – 3,0 mln zł).

Spadającą tendencję wykazywał natomiast eksport nasion – z 6 mln zł w 1934 r. do 3,7 mln zł w 1938 r. Eksport żyta do Niemiec wahał się w dość dużych granicach. Najniższa jego wartość wynosiła 4,9 mln zł w 1936 r., a najwyższa – 19,8 mln zł w 1935 r. Jeśli chodzi o jęczmień, to jego eksport stale wzrastał – z 800 tys. zł w 1935 r. do 4,2 mln zł w 1938 r. Natomiast pszenica była częściej przedmiotem importu aniżeli eksportu, jeżeli był eksport, to w małych ilościach.

Eksport artykułów rolnych stanowił $\frac{3}{4}$ naszego wywozu do Niemiec, resztę dopełniał eksport towarów przemysłowych, tzn. cynku, środków transportowych, nawozów sztucznych, maszyn, aparatów i sprzętu elektrotechnicznego. Spośród towarów tej grupy najważniejszą pozycję w naszym eksporcie zajmował cynk oraz pył cynkowy, chociaż eksport tego surowca w latach 1934–1938 utrzymywał się na dość wysokim poziomie, jednak w stosunku do 1934 r. jego eksport znacznie się zmniejszył (*Informator eksportowy*, 1934, s. 6). W 1934 r. wprowadzono w Niemczech system premii w produkcji cynku i ołowiu, co miało na celu wzmoczenie wydobycia własnych rud. Rozszerzenie w Niemczech własnej produkcji cynku spowodowało ograniczenie jego importu. Eksport polskiego cynku do Rzeszy w 1934 r. wynosił 17 mln zł, w 1936 r. zmniejszył się do 10,9 mln zł, ale w następnych latach wartość ta zwiększała się mniej więcej o 2 mln zł rocznie. Okazało się jednak, że własna produkcja Niemiec nie była w stanie pokryć rosnącego krajowego zapotrzebowania na cynk.

Innym towarem, którego eksport miał dla naszego kraju duże znaczenie, był benzol; wartość jego wywozu kształtowała się na poziomie 5–7,5 mln zł. Ważny

był dla nas także eksport żelaza, stali oraz blachy. Prywatne porozumienie między przedstawicielami polskiego i niemieckiego przemysłu hutniczego zabezpieczało Polsce kontyngent eksportowy do Niemiec, określony w procentach od niemieckiej konsumpcji wewnętrznej, który wynosił 30–40 tys. ton rocznie (Teichert, 1984). Eksport żelaza i stali osiągnął w 1936 r. wartość 10,1 mln zł, natomiast w pozostałych latach przed wybuchem wojny nie przekroczył poziomu 7 mln zł. Wartość 7 mln zł stanowiła przeciętną wartość wywozu blachy żeliwnej i stalowej.

W tabeli znajdują się także dane dotyczące eksportu węgla kamiennego do Niemiec. Jak wiadomo, Niemcy zakazały importu polskiego węgla od momentu wybuchu wojny celnej. Po zakończeniu zatargu polsko-niemieckiego eksport węgla do Rzeszy został dopuszczony w minimalnych ilościach, tzn. w wysokości zaledwie kilkuset tysięcy złotych. Duże sumy eksportu węgla kamiennego, tj. 16 mln zł w 1937 r. oraz 20,3 mln zł w 1938 r., dotyczyły niemal wyłącznie eksportu do Austrii. Analizę struktury towarowej obrotów polsko-niemieckich pogłębiają dane z 1937 r., pokazujące udział niektórych towarów niemieckich w ogólnym imporcie do Polski oraz udział Niemiec w ogólnym eksporcie poszczególnych rodzajów towarów.

Tabela 6. Import niektórych artykułów z Niemiec do Polski oraz eksport niektórych artykułów z Polski do Niemiec w 1937 r. (w %)

Ekspert	Udział	Import	Udział
Masło	26	Blenda cynkowa	63
Żyto	26	Samochody osobowe	61
Blacha żelazna i stalowa	33	Barwniki syntetyczne	43
Groch	34	Olejki pachnące	38
Cynk	40	Kaolin i inne gliny	11
Pył cynkowy	41		
Jaja	50		
Papierówka	78		
Mięso wieprzowe	87		
Gęsi żywe	93		
Benzol	100		

Źródło: opracowanie własne na podstawie dostępnych statystyk.

Z tabeli wynika, iż Niemcy prawie monopolistyczną pozycję zajmowały w imporcie do Polski blendy cynkowej oraz samochodów osobowych. Udział Niemiec w imporcie tych towarów wynosił ponad 60%. Wysoki był też udział Niemiec

w imporcie barwników syntetycznych i olejków pachnących, tj. odpowiednio 43% i 37%. Jeśli chodzi o eksport, to widać, jak duża była zależność polskiego rolnictwa od rynku niemieckiego. Eksport gęsi w 93% kierowany był do Niemiec, mięso wieprzowe w 87%, jaja w 50%. Ogromne znaczenie miał rynek niemiecki dla przetwórstwa naftowego w Polsce w zakresie benzolu, który w całości był wysyłany do Rzeszy, oraz dla papierówki eksportowanej do Niemiec w 78%. Niemcy były poza tym głównym odbiorcą cynku, pyłu cynkowego i masła.

Specyfika Polski jako terenu ekspansji niemieckiej w porównaniu z innymi krajami rolniczo-surowcowymi Europy

Polska była tylko jednym z krajów tzw. biednej Europy (i to bynajmniej nie typowym), na który skierowała się niemiecka ekspansja towarowa. Najważniejszym obszarem ekspansji były cztery rolnicze kraje Europy Południowo-Wschodniej: Bułgaria, Jugosławia, Rumunia i Węgry. Zostały one w najwyższym stopniu poddane wpływom Niemiec. Ażeby ocenić specyficzną rolę Polski w niemieckiej ekspansji w porównaniu z tymi krajami, należy wyrobić sobie opinię o ich położeniu gospodarczym i stosunkach z Niemcami (Gross, 1934).

Były to, z wyjątkiem Węgier, typowe kraje surowcowo-rolnicze, gdzie oprócz produkcji rolnej była w dość znacznym stopniu rozwinięta produkcja przemysłowa. Olbrzymi procent ludności w tych krajach znajdował zatrudnienie w rolnictwie: w Bułgarii (dane z 1934 r.) – 79,2%, w Jugosławii (dane z 1931 r.) – 77,8%, w Rumunii (z 1930 r.) – 78,2%, na Węgrzech (1930 r.) – 50,8% (Seraphim, 1943, 77). W Polsce natomiast udział ten wynosił 60,6%. Gęstość zaludnienia była stosunkowo niska – na 100 mieszkańców przypadało od 50 do 70 ha ziemi uprawnej (w Niemczech – 29; Wagemann, 1939, 140). Zgodnie z tym stanem w eksporcie na pierwszym miejscu znajdowały się nadwyżki rolne i niewykorzystane wewnątrz kraju surowce. I tak np. w całym eksporcie Jugosławii ponad 50% stanowiło drzewo budulcowe, pszenica, kukurydza i rudy metali. W eksporcie Bułgarii również ponad 50% udział miały: tytoń (32%) oraz pszenica i jaja. W eksporcie Rumunii ropa naftowa i zboża stanowiły więcej niż 70%. Znacznie powyżej połowy importu tych krajów obejmowały wyroby gotowe.

Mimo typowo rolniczo-surowcowego charakteru kraje Europy Południowo-Wschodniej odgrywały w światowym obrocie bardzo skromną rolę jako dostawcy środków żywności i surowców oraz jako rynki zbytu artykułów przemysłowych. Ich produkcja, a zatem i eksport były niewielkie w porównaniu ze światową produkcją i eksportem o charakterze surowcowo-rolniczym. W związku z tym, że były

to kraje biedne (o niewielkim znaczeniu), wielkie kraje przemysłowe były nimi stosunkowo mniej zainteresowane (Teichova, 1982, ss. 79–83). Natomiast duże zainteresowanie tym obszarem wykazywały Niemcy, zwłaszcza w okresie rządów hitlerowskich. Pokonane w wojnie o podział rynków i nieposiadające kolonii o większym znaczeniu, postanowiły one przekształcić te kraje w zaopatrzeniowe dodatki do swojej gospodarki oraz rynki zbytu i wykorzystać je możliwie najpełniej dla własnego rozwoju i dla nakręcania koniunktury (Wagemann, 1935). Drożą do tego celu były układy clearingowe oparte na wysokich cenach niemieckich, które zapewniały rolniczemu producentom naddunajskim wyjątkowo korzystny zbyty swoich niewielkich wprawdzie, lecz trudnych do zbycia nadwyżek pod warunkiem przystosowania eksportu rolnego do wymagań rynku niemieckiego (chodziło tu głównie o nasiona oleiste i pasze; Schneider, 1937). W ten sposób zapewniły sobie Niemcy dostawę surowców i środków żywności, których import z innych krajów, zwłaszcza zamorskich, napotkałby na trudności ze względu na ograniczenia dewizowe, w zamian za sprzedaż własnych wyrobów przemysłowych po wysokich cenach.

W rezultacie obroty handlowe między Niemcami a krajami Europy Południowo-Wschodniej w latach 1932–1938 prawie się podwoiły i w 1938 r. wyniosły ponad 400 mln RM. Wzrosło w związku z tym poważnie znaczenie rynku niemieckiego dla tych krajów oraz uzależnienie od niego jako monopolistycznego odbiorcy (Marchwiński, 1938). Szczególnie mocno wyraziło się uzależnienie w przypadku Rumunii, która w marcu 1939 r. zawarła z Niemcami umowę wydającą całą gospodarkę w ręce niemieckie. Był to właściwie rodzaj wieloletniego planu gospodarczego, przewidującego eksploatację rumuńskich bogactw kopalnianych przez Niemcy i ich eksport do Niemiec oraz dalsze przystosowanie rolnictwa do wymogów rynku niemieckiego. Zainteresowanie Niemiec tymi krajami wynikało również z przyczyn politycznych. Poprzez wpływy polityczne chciały tu Niemcy wyrobić sobie swego rodzaju „zależnych sojuszników” w przygotowywanej wojnie, co zresztą im się w pewnej mierze udało (Węgry, Rumunia).

W najogólniej omówionych tu zarysach sytuacja Polski w zasadzie odpowiadała sytuacji krajów naddunajskich (Drozdowski, 1963). Był to podobnie średniej wielkości kraj surowcowo-rolniczy o marginesowym znaczeniu w światowej produkcji i handlu. Kraj, który Niemcy w taki sam sposób wyzyskiwały gospodarczo dla swoich celów i w którego handlu zagranicznym zajmowały ostatecznie zdecydowanie pierwsze miejsce. Specyfika sytuacji Polski wobec pozostałych krajów rolniczych ujawnia się dopiero po dokładniejszej analizie (Ringman, 1929, 20). W dziedzinie obrotów towarowych, jakkolwiek Niemcy były zarówno pierwszym polskim dostawcą, jak i odbiorcą (1938 r.), to jednak stopień uzależnienia Polski

od Niemiec był znacznie mniejszy. Wystarczy porównać dane o procentowym udziale Niemiec w handlu zagranicznym poszczególnych krajów w 1938 r.

Tabela 7. Udział Niemiec w imporcie i eksporcie poszczególnych krajów w 1938 r. (w %)

Kraje	Import	Eksport
Bułgaria	52	59
Jugosławia	50	43
Rumunia	37	28
Węgry	42	47
Polska	23	24

Źródło: Łychowski, T. (1954). *Zagadnienia obrotu międzynarodowego* (s. 433). Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe; Osterheld, A. (1942). *Wirtschaftsraum Europa* (s. 119). Oldenburg; Berlin: Gerhard Stalling Verlagsbuchhandlung; *Handel Zagraniczny R.P. i W.M. Gdańska*.

Różnice te wynikały z całego szeregu różnych przyczyn. Oczywiście nie bez znaczenia była polsko-niemiecka wojna celna i trwający przez długie lata stan bezkontaktowy, co wpłynęło w poważnym stopniu na spadek wzajemnych obrotów. Jednakże nie można przypisywać temu zbyt wielkiego znaczenia, bo również niemieckie stosunki z Rumunią układały się przez długi czas niepomyślnie, a jednak udział Niemiec w jej obrotach był znacznie wyższy, co zresztą wynikało ze szczególnego zainteresowania tym krajem jako posiadaczem złóż ropy naftowej. Zasadnicza przyczyna znajdowała się w różnicach w strukturze gospodarczej Polski oraz pozostałych czterech krajów oraz w rozmieszczeniu surowców. Polska była mimo wszystko krajem w stopniu większym niż państwa naddunajskie (traktowane jako całość) uprzemysłowionym (wśród nich tylko Węgry miały stosunkowo dobrze rozwinięte pewne gałęzie przemysłu przetwórczego). Świadczyć o tym może porównanie procentowego udziału ludności zatrudnionej w rolnictwie we wszystkich tych krajach oraz struktura handlu zagranicznego. Udział w eksporcie żywych zwierząt, środków żywności oraz surowców i półfabrykatów był dużo wyższy w Jugosławii, Rumunii i Bułgarii niż w Polsce czy na Węgrzech i przekraczał (w późniejszych latach nawet znacznie) 90% całego eksportu tych krajów. Natomiast import dokonywany przez te kraje wyrobów gotowych obejmował więcej niż 2/3 całego importu, osiągając nawet w niektórych 80%, podczas gdy w Polsce import ten w latach pokryzysowych wynosił ok. 1/3. Zupełnie zrozumiałe, że w tych warunkach handlowe zainteresowanie Niemiec jako kraju wysoko uprzemysłowionego, który odczuwał brak szeregu surowców oraz produktów spożywczych, musiało skierować się przede wszystkim tam, gdzie produkcja i eksport

tych artykułów były możliwie największe i gdzie handel (ze względów dewizowych) nie przedstawiał trudności nie do pokonania. Takim właśnie obszarem były trzy wybitnie rolnicze kraje naddunajskie, a więc Bułgaria, Rumunia i Jugosławia oraz Węgry, które wprawdzie nie miały tak zdecydowanie rolniczego charakteru, ale były za to jednym z najpoważniejszych z tzw. biednej Europy producentów i eksporterów pszenicy. Wszystkie te cztery kraje razem wzięte były jednym z czołowych dostawców niemieckich w zakresie zbóż. Polska natomiast eksportowała zboże tylko w latach dobrego urodzaju i to w niewielkich ilościach. W latach nieurodzaju natomiast sama musiała je sprowadzać z zagranicy. Poza tym obszar naddunajski był znaczną dostawcą owoców południowych, innych owoców i warzyw, tytoniu, win oraz w poważnym stopniu różnego rodzaju roślin oleistych, których produkcja rozwijała się pod wpływem wymagań rynku niemieckiego. W tej dziedzinie polski eksport do Niemiec zdecydowanie ustępował eksportowi tamtych krajów. W zakresie produktów hodowlanych oraz drewna rola Polski jako dostawcy była duża, jednak producenci naddunajscy nie ustępowali jej na tym polu.

Jeszcze wyraźniej widać powody większego handlowego zainteresowania Niemiec krajami Europy Południowo-Wschodniej niż Polską, jeżeli weźmie się pod uwagę ich zasoby surowcowe (bogactwa kopalniane). Polska posiadała tylko węgiel kamienny, którego Niemcy nie potrzebowały, ropę naftową w niewielkich ilościach oraz cynk (Stan, 1928, 49–50). Bałkany były bogatsze w złoża mineralne. Rumunia posiadała złoża ropy naftowej o bardzo poważnym znaczeniu, eksploatowane wprawdzie przez zachodnioeuropejski kapitał, istniała jednak nadzieja, że w miarę zacieśnienia stosunków i uzależnienia Rumunii od Niemiec będą one stawały się coraz bardziej panem sytuacji i w tym zakresie. Wyrazem tego był zresztą układ gospodarczy w 1939 r.

Na Węgrzech znajdowały się pokłady boksytu. Z tego powodu przede wszystkim Niemcy wykazywały tak duże zainteresowanie Węgrami. W warunkach przygotowań wojennych posiadanie pod swoją kontrolą złóż tak ważnego surowca stanowiło poważny atut. Dlatego też w węgierskim eksporcie do Niemiec boksyty zajmowały jedno z pierwszych miejsc. Najbogatszym w zasoby mineralne krajem bałkańskim była Jugosławia. Posiadała ona poza węglem kamiennym przede wszystkim rudy metali żelaznych i nieżelaznych (m.in. miedź, ołów, cynk). Wydobycie było jednak niewielkie, zwłaszcza jeżeli chodzi o chrom, którego złoża były dość znaczne. W każdym razie istniały potencjalne możliwości rozwoju eksploatacji tych bogactw na szerszą skalę. Stosunkowo mniejsze znaczenia miała tu Bułgaria.

Tabela 8. Struktura handlu zagranicznego rolniczych krajów Europy w latach 1929–1937

Struktura importu wg klasyfikacji brukselskiej (w %)					
Kraje	Lata	Zwierzęta żywe	Środki żywności i napoje	Surowce i półfabrykaty	Wyroby gotowe
Polska	1929	0,2	12,2	41,8	45,8
	1932	0,1	14,3	43,6	42,0
	1936	0,0	9,9	54,6	35,5
	1937	0,0	9,1	57,0	33,9
Węgry	1929	0,1	7,5	44,3	48,1
	1932	0,1	10,3	46,7	37,3
	1936	0,1	11,1	51,1	42,9
	1937	0,2	5,4	57,9	36,5
Jugosławia	1929	0,0	11,5	17,1	71,4
	1932	0,0	11,6	19,3	69,1
	1936	0,0	6,2	26,0	67,8
	1937	0,0	5,1	26,0	68,9
Rumunia	1929	0,0	8,8	10,7	80,5
	1932	0,0	7,7	10,7	81,6
	1936	0,0	5,2	14,5	80,3
	1937	0,0	4,4	17,6	78,0
Bułgaria	1929	0,1	7,9	22,4	69,6
	1932	0,1	4,6	22,5	72,8
	1936	0,1	3,8	24,9	71,2
	1937	0,1	3,3	25,9	70,7
Struktura eksportu wg klasyfikacji brukselskiej (w %)					
Polska	1929	8,0	25,4	47,0	19,6
	1932	3,6	29,0	45,8	21,6
	1936	3,9	32,9	43,1	10,1
	1937	4,1	27,6	45,0	23,3
Węgry	1929	15,4	51,1	13,1	20,4
	1932	15,0	38,0	17,1	29,9
	1936	12,4	46,6	11,9	29,1
	1937	12,4	44,6	13,1	29,9

Tab. 8 – cd.

Struktura eksportu wg klasyfikacji brukselskiej (w %) – cd.					
Kraje	Lata	Zwierzęta żywe	Środki żywności i napoje	Surowce i półfabrykaty	Wyroby gotowe
Jugosławia	1929	11,1	36,1	44,1	8,7
	1932	15,3	33,0	44,7	7,0
	1936	15,0	32,1	47,6	5,3
	1937	12,1	34,2	49,6	4,1
Rumunia	1929	6,9	35,1	55,8	2,2
	1932	3,8	38,7	55,7	1,8
	1936	5,0	36,6	57,2	1,2
	1937	4,3	36,1	58,2	1,4
Bułgaria	1929	3,4	25,7	63,9	7,0
	1932	1,7	53,1	42,6	2,6
	1936	2,2	48,5	46,4	2,9
	1937	3,5	46,0	46,8	3,7

Na podstawie tego, co zostało stwierdzone, jest zupełnie jasne, dlaczego Niemcy były szczególnie zainteresowane jako partnerem handlowym właśnie grupą krajów Europy Południowo-Wschodniej, a nie Polską. W warunkach Niemiec, stosujących ostre ograniczenia dewizowe, szczególnie cenne były te kraje, które mogły dostarczać im ważne i to w dość dużych ilościach produkty żywnościowe i surowcowe, za które można było płacić nie drogocennymi dewizami, jak w handlu z głównymi (zamorskimi) krajami surowcowo-rolniczymi świata, lecz eksportem niemieckich towarów przemysłowych. W rezultacie mniejszego znaczenia dla Niemiec jako dostawcy, Polska wśród krajów o marginesowej roli w handlu światowym w tak znacznym stopniu nie uzależniła się od rynku niemieckiego, jak było to w krajach Europy Południowo-Wschodniej. Wpływ na to miał bardzo znaczny spadek wzajemnych obrotów, trwający aż do 1934 r., obniżenie udziału Niemiec w polskim handlu zagranicznym spowodowane wojną celną oraz dość poważne powiązania handlowe z Wielką Brytanią, powstałe jako pośredni rezultat wojny celnej.

Podsumowanie

Przed I wojną światową Niemcy miały na tym obszarze znaczne udziały kapitałowe. W czasie wojny i na skutek postanowień traktatu pokojowego utraciły znaczną sumę kapitału pożyczkowego i zainwestowanego w przemyśle. Również w tym regionie Niemcy stały się państwem zadłużonym i nie mogły zbyt dużo inwestować (Smogarzewski, 1930). W okresie kryzysu 1929–1933 zadłużenie Europy Południowo-Wschodniej w Niemczech dalej się zmniejszało (prawie trzykrotnie). Głównymi wierzycielami całego południowego wschodu Europy były w analizowanym okresie 1933–1939 Wielka Brytania, Stany Zjednoczone, Francja, Włochy, Szwajcaria i Austria. Niemcy znajdowały się na dalekim miejscu. W Bułgarii w kapitale zagranicznym uczestniczyli w 1938 r. w 9,3%, zajmując piąte miejsce (Krugmann, 1939, ss. 88–89). W zagranicznym kapitale spółek akcyjnych na Węgrzech udział Niemców znajdował się na czwartym miejscu. W rezultacie przyłączenia Austrii udział ten znacznie wzrósł i wysunęły się one na pierwsze miejsce, ponieważ Austria miała największe na tym obszarze lokaty. W Jugosławii kapitał niemiecki, z udziałem ok. 1%, nie odgrywał prawie żadnej roli. Dopiero po przyłączeniu Austrii i Czechosłowacji kapitał niemiecki w bankowości wysunął się na drugie miejsce, a w przemyśle z dziewiątego przesunął się na czwarte. Dla Rumunii brak jakichkolwiek danych. Warto tu dla porównania przypomnieć udział kapitału niemieckiego w Polsce, który wynosił w przemyśle 23,4% całego zagranicznego kapitału zakładowego w 1934 r. (3,5% stanowił kapitał austriacki) oraz 44,1% w instytucjach kredytu krótkoterminowego (1937 r.). Różnica jest więc widoczna (Feldman, 1934).

Tak więc to, co Polska zyskiwała wobec krajów naddunajskich w dziedzinie mniejszej zależności w handlu zagranicznym, traciła poprzez poważną zależność kapitałową (Ehrlich, 1961). Było to zresztą zrozumiałe. Polska była terytorium bezpośrednio odgraniczającym Niemcy od największego wroga (w latach 1939–1941 sojusznika) – Związku Radzieckiego i chociażby ze względów czysto militarnych musiały one utrzymać ten obszar w możliwie najdalej idącej zależności. Poza tym byliśmy krajem tranzytowym w drodze do Prus Wschodnich oraz na wschód i północny wschód, Niemcom zależało więc na utrzymaniu tu swoich wpływów.

Bibliografia:

- Barkai, A. (1988). *Das Wirtschaftssystem des Nationalsozialismus*. Frankfurt/M.: Fischer Taschenbuch Verlag.
- Biuletyn Polsko-Łacińsko-Amerykański*. (1938). Warszawa: Polsko-Łacińsko-Amerykańska Izba Handlowa.
- Bonnell, A.T. (1940). *German Control over International Economic Relations 1930–1940*. Urbana: The University of Illinois Press.
- Brune, H. (1934). *Die deutsch-polnischen Aussenhandelsbeziehungen unter dem Gesichtspunkt der organischen Aussenhandelspolitik*. Heidelberg: Deutsche Verwaltung 1934.
- Carell, E. (1929). *Sozialökonomische Theorie und Konjunkturproblem*. München: Duncker & Humblot.
- Deklaracja między Polską a Niemcami o niestosowaniu przemocy, podpisana w Berlinie dnia 26 stycznia 1934 r.* (1934). Dz.U. 1934 nr 16 poz. 124.
- Drozdowski, M. (1963). *Polityka gospodarcza rządu polskiego 1936–1939*. Warszawa: PWN.
- Ehrlich, W. (1961). *Die deutsche Finanzpolitik seit 1924*. Bonn: Institut Finanzen und Steuern.
- Eicke, R. (1938). *Handelspartner Deutschland*. Berlin: Verlag für Sozialpolitik, Wirtschaft und Statistik.
- Eksport do Niemiec wobec układu polsko-niemieckiego. (1934). *Polska Gospodarcza*, 12, 374–376.
- Feldman, J. (1934). *Antagonizm polsko-niemiecki w dziejach*. Toruń: Nakładem Instytutu Bałtyckiego.
- Glass, S. (1928). Kierunki handlu zagranicznego Niemiec (1925–1927). *Przegląd Gospodarczy*, 8, 373–377.
- Gostkiewicz, I. (1935). *Rozwój taryfcelnych w Polsce*. Warszawa: Szkoła Główna Handlowa.
- Grabiński, H. (1930). *Środki aktywizacji polskiego bilansu handlowego*. Poznań: Izba Przemysłowo-Handlowa.
- Grabska, W. (1964). *Ekspansja Niemiec na Wschód*. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Gross, H. (1934). *Der südosteuropäische Wirtschaftsraum und Deutschland*. Düsseldorf: Braune Wirtschafts-Post.
- Guillebaud, C.W. (1939). *The Economic Recovery of Germany 1933–1938*. London: MacMillan and Co. Limited.
- Kofman, J. (1992). *Nacjonalizm gospodarczy – szansa czy bariera rozwoju: przypadek Europy Środkowo-Wschodniej w okresie międzywojennym*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Krugmann, R.W. (1939). *Südosteuropa und Grossdeutschland. Entwicklung und zukunftsmöglichkeiten der Wirtschaftsbeziehungen*. Breslau: Breslauer Verlags- und Druckerei.
- Kuczyński, J. (1976). *Germany: Economic and Labour Conditions under Fascism*. New York: Greenwood Press.
- Łuczak, Cz. (1884). *Dzieje gospodarcze Niemiec, 1871–1945*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

- Łychowski, T. (1934). Zagadnienia polsko-niemieckich stosunków handlowych. *Polska Gospodarcza*, 29, 883–885.
- Marchwiński, A. (1938). *Współczesny handel międzynarodowy*. Warszawa: Encyklopedia Nauk Politycznych.
- Miduch, Z. (1928). *Polska polityka celna i traktatowa*. Poznań: Izba Przemysłowo-Handlowa.
- Morman, E.C. (1937). *Economic Conditions in Germany*. London: Financial Times.
- Możliwości eksportu dla polskiego drzewnictwa. (1934). *Informator Eksportowy*, 15, 1.
- Overy, R.J. (1994). *War and Economy in the Third Reich*. New York: Oxford University Press.
- Overy, R.J. (1996). *The Nazi Economic Recovery, 1932–1938*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plutyński, A. (1932). *Polska na tle światowego kryzysu finansowego*. Warszawa: Wydawnictwo Przeglądu Politycznego.
- Ratyńska, R. (1968). *Stosunki polsko-niemieckie w okresie wojny gospodarczej 1919–1930*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Ringman, A. (1929). *Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze na tle wojny celnej*. Warszawa: Nakład Autora.
- Rzepecki, B. (1930). *Zatarg gospodarczy polsko-niemiecki*. Warszawa: Skład Główny F. Hoesicka.
- Schneider, K. (1937). *Der Welthandel im Clearingverkehr*. Berlin: Verlag Carl Heymann.
- Seraphim, P.H. (1935). *Die Handelspolitik Polens*. Berlin: Wirtschaft am Staatswissenschaftlichen Institut der Universität Königsberg, Volk und Reich Verlag.
- Seraphim, P.H. (1941). *Die Bedeutung des Judentums in Südosteuropa*. Berlin: Deutsche Informationsstelle.
- Seraphim, P.H. (1941). *Die Wirtschaftsstruktur des Generalgouvernements*. Krakau: Institut für Deutsche Ostarbeit.
- Seraphim, P.H. (1943). *Deutsch-südosteuropäische Wirtschaftsgemeinschaft*. Berlin: Deutsche Informationsstelle.
- Smogarzewski, C. (1930). *Poland, Germany and the Corridor*. London: Williams & Norgate.
- Sommer, L. (1935). *Neugestaltung der Handelspolitik*. Berlin: Volkswirtschaft: eine Schriftenreihe, n.F. Bd. 2.
- Stan traktatów handlowych Niemiec. (1928). *Przegląd Gospodarczy*, 2, 49–50.
- Studnicki, W. (1928). *Stosunki polsko-niemieckie wobec zbliżającego się traktatu*. Warszawa: Skład Główny w Księgarni F. Hoesicka.
- Studnicki, W. (1928). Z powodu pertraktacji handlowych niemiecko-sowieckich. *Przegląd Gospodarczy*, 17, 654–659.
- Teichert, E. (1984). *Autarkie und Grossraumwirtschaft in Deutschland 1930–1939: Außenwirtschaftspolitische Konzeptionen zwischen Wirtschaftskrise und Zweitem Weltkrieg*. Oldenbourg: Perfect Paperback.
- Teichova, A. (1982). Aspects of Capital Accumulation in Interwar Central-East European Industry. *History of European Ideas*, 3, 79–93.
- Twardowski, J. (1930). *O traktacie handlowym polsko-niemieckim*. Kraków: Towarzystwo Ekonomiczne.

- W. St. (1935). Struktura wywozu z Niemiec w ostatnim trzyleciu. *Polska Gospodarcza*, 19, 1584.
- Wagemann, E. (1935). *Zwischenbilanz der Krisenpolitik. Eine international vergleichende Konjunkturpolitische Studie*. Berlin: Verlag Carl Heymann.
- Wagemann, E. (1937). *Wirtschaftliche Strategie. Von den obersten Grundsätzen wirtschaftlicher Staatskunst*. Hamburg: Hansea Verlag Anstellung.
- Wagemann, E. (1939). *Der neue Balkan*. Hamburg: Altes Land – Junge Wirtschaft.